

פסלים בוכים ולחם מַדְמָם: מעשי נסים בימי הביניים המאוחרים

משלהי המאה השתי-עשרה הלכו ורבו באירופה הקתולית דיווחים על מעשי נסים. קרולין בינמ בוחנת את הנסים שבהם התרחש, על-פי המסופר, שינוי כלשהו במהותו של החומר: חפצי קודש ושרידי קדושים שנכנסה בהם רוח חיים והם נעשו פעילים בצורות שונות. מעשי נסים אלה, לטענתה, שירתו מטרת שונות של המאמינים ושל הכנסייה (חיזוק האמונה בכוחו של האל, צידוק לפגיעה ביהודים, אמצעי לגיוס כספים ועוד), אך הם גם עוררו חששות מפני אובדן השליטה על הפולחן העממי וכן שאלות תאולוגיות-פילוסופיות מורכבות לגבי האפשרות של נוכחות אלוהית בעצמים חומריים.

תור הפריחה לשרידי קדושים

נסים היו רכיב חשוב בנצרות של ימי הביניים. פרוטסטנטים במאות השש-עשרה והשבע-עשרה אמנם התווכחו ביניהם אם "תור הנסים" הסתיים עם עלייתו של ישו לשמים או עם ניצחונה של הנצרות בימי הקיסר קונסטנטינוס, אך רוב המטיפים והתאולוגים בימי הביניים האמינו, כי נסים הוסיפו להתרחש עד ימיהם הם. הציוור האירופי הנציח את סוג מעשי הנסים, שאותו ייחסו דרך קבע לקדושים בימי הביניים: ריפוי חולים, גירוש שדים, הטלת שיתוק או חוליים אחרים באויבי הנצרות, ולפעמים אפילו הקמה לתחייה של המתים. אף שמידות טובות כגון משמעת עצמית, הגות ותפילה ומסירות לזולת, היו תכונות חשובות, מעשי נסים היו בגדר סימנים חיוניים, אפילו בגדר הוכחה, לקדושה.

אינני מבקשת לדון כאן במעשי נסים באשר הם, אלא בסוג מיוחד של נס: נס ההשתנות (טרנספורמציה) – כלומר, כאשר חומר או חלק מגוף הופך לדבר-מה אחר, ובדרך-כלל נותר במהותו החדשה וכתוצאה מכך מהווה אתר לעלייה לרגל או מקום פולחן. הדוגמאות כוללות פסלים שמזילים דמעות או

משנים את צבעם, ריקקים של לחם הקודש או גביעים ליין הקודש שנוטפים דם, אברי גוף שמשתקמים, שברי עצמות או קווצות שיער שקמים לתחייה, ופיסות שעווה, אבן או נייר אשר מוליכות כוח על פני מרחקים ומחוללות ריפוי. לטענתי, נסים כאלה נעשו שכיחים יותר בימי הביניים המאוחרים והיו פן אחד של הדגש הגובר בתרבות באותה תקופה על החומר כמקום מפגש עם הקודש וכביטוי לו. שרידי קדושים (גופם או חלקים מגופם, reliquiae) היו אמנם תמיד בעלי חשיבות בנצרות, אך בימי הביניים המאוחרים נוספו צורות חדשות של חומר קדוש לרפרטואר של הדבקות הנוצרית. בין המאה השלוש-עשרה למאה השש-עשרה בצפון אירופה, ולזמן ממושך הרבה יותר באזורים הקתוליים, נוצרים עלו לרגל בעיקר לאתרים של חומר קדוש – כלומר, למקומות שהייתה בהם עדיין נוכחות של עצמים קדושים, ולא למקומות שהיו קשורים רק באירועי קדושה מן העבר הרחוק. הגילויים החומריים היו כה חשובים לנוצרים, עד כי אף בעת החדשה המוקדמת ובתקופה המודרנית, כאשר הופיעו אתרי עלייה לרגל שהיו קשורים בהתגלויות של קדושים, בעיקר התגלויות של הבתולה מריה, הפכו נסי חזיונות אלה כמעט תמיד לחפץ – הווה אומר, ייצוג מקובל באמצעי המקובל. למשל, הבתולה מגואדלופה (Guadalupe) הפכה בעיני מאמינים רבים לתמונתה, שהופיעה כמסופר בדרך נס על גלימתו של האיכר אשר בפניו התגלתה בשנת 1531. חרף ההפצרות הבלתי-פוסקות (של הכנסייה) לפנות בתפילה אל מריה אם האלוהים שבשמים, גם כיום נוצרים רבים עולים לרגל אל אותה תמונה, והם לוקחים אותה אתם כמדליונים קטנים וכקלפי תפילה.

דלת לתיבה של שרידי קדושים, מעוטרת בציורים מאת גוידו דה סיינה (Guido da Siena) המתארים את גבורתם וסבלותיהם של קדושים שונים, שנת 1270 בקירוב

פרופסור קרולין בינמ, החוקרת את הדת והתרבות באירופה המערבית בימי הביניים, לימדה באוניברסיטת קולומביה וכיום היא נמנית עם סגל המכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטת פרינסטון. מחקריה זיכו אותה בפרסים ובתארי כבוד רבים. בין ספריה העיקריים: *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages* (1982); *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women* (1987); *Metamorphosis and Identity* (2001); *Wonderful Blood: Theology and Practice in Late Medieval Northern Germany and Beyond* (2007).

וא"ל: cwbynum@ias.edu

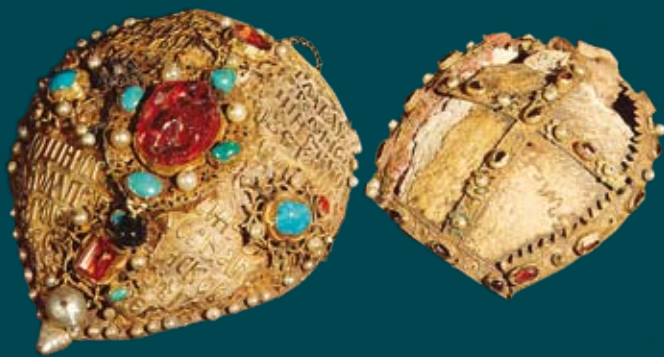

אלוהים בורא את העולם: מימין, אלוהים בורא את בעלי החיים; משמאל, אלוהים בורא את חווה. מתוך תמונת "מזבח גראבוב" (Grabow Altar) בכנסיית סט. פטרי בהמבורג, מאת מייסטר ברטרם (Meister Bertram), 1383-1379.

שרידי קדושים מימי הביניים המאוחרים. למעלה, תיבה בדמות היכל לשרידים של חכמי המזרח (האמגושים), שבאו לירושלים להשתחוות בפני ישו. נוצרה בידי ניקולס מוורדן (Nicholas of Verdun), קלן, סוף המאה השתיים-עשרה; למטה מימין, קופסה לעצם מידו של ניקולס ממירה (Nicolas of Myra), הברשטדט, שנת 1225 בקירוב; למטה משמאל, שריד מגולגולתו של יוחנן המטביל, כנראה מתנה שהגיעה מבולגריה אל החצר הביזנטית; למטה באמצע, כלי לשרידי קדושים עשוי נחושת וכסף, אסקולה גרמנית, נירנברג, סוף המאה הארבע-עשרה.

הנסים שבהם אני מבקשת לדון – וכן בתפישה של החומר כאתר לקדושה, שאפשרה את התרחשותם – היו בעת ובעונה אחת הזדמנות ובעיה לגבי דידם של הנוצרים בימי הביניים. אפשרויות ובעיות אלה, והבנת האלוהי והחומרי הגלומה בהן, הן העניינים שיידונו להלן, אך תחילה יש להסביר בקצרה מהם סוגי החומר הקדוש שאליהם אני מתייחסת.

סוגי החפצים הקדושים

ישנם ארבעה סוגים של חפצים שבהם אדון להלן: צלמים, שרידי קדושים, שרידי מגע עם קדושים ונסים מתמידים (שאותם מכנים ההיסטוריונים הגרמנים Dauerwunder).

הסוג הראשון – צלמים חיים או פעילים – הם פסלים או תמשיחים (frescoes), אשר נאמר עליהם שחל בהם שינוי חומרי כלשהו או שקמו לתחייה, בתגובה לצורך של הנוצרים בגמול, נחמה או נקמה. תופעה זו הייתה אופיינית לשלהי המאה הארבע-עשרה ולמאות החמש-עשרה והשש-עשרה, אם כי החפצים עצמם היו קיימים אפילו מאות שנים קודם לרגע שבו החלו להיות פעילים. למשל, בשנת 1484 בעיר פראטו (Prato) שבאיטליה, ראה לכאורה נער את הבתולה מריה יורדת מן הקיר כדי לנקות בית-סוהר נטוש. ההמונים שנהרו למקום ראו את התמונה משנה את צבעה, מזילה דמעות, מזיעה דם, פוקחת ועוצמת את עיניה. תוך שבועות אחדים נתן הארכיבישוף גושפנקא לאתר, ועד מהרה נבנתה שם כנסייה. באותה תקופה התרחשו פרשות דומות במקומות נוספים באיטליה – בטודי (Todi), מונטפולצ'יאנו (Montepulciano), פירנצה וג'נובה, ובגרמניה באלוטינג (Alötting), גרימנתל (Grimmenthal) ורגנסבורג (Regensburg) – אם למנות רק דוגמאות אחדות.

במקרים מסוימים חוללו הצלמים הפעילים ריפוי ממרחקים בזכות תפילה בלבד שנשא המאמין אל הבתולה הקדושה, שאחריה ערך מסע אל אתר הפולחן שלה כדי להודות על מעשה הנס. אבל לעתים כוחו של הצלם עצמו הועבר באמצעות חפץ חומרי. במקרה של מריה מבית-הסוהר בפראטו, היו אלה מזכרות לצליינים – תחריטי עץ או העתקים קטנים של התמשיח עשויים עופרת – אשר הביאו מרפא כאשר נגעו בהם בפיהם או בגופם של החולים. אפילו במאה השבע-עשרה עוד נאמר, כי תחריטים של "המדונה של הגן" ליד ג'נובה מחוללים נסים במגע. יתר-על-כן, הצלמים לעתים הגנו על עצמם מפני מנתצים ומתכחשים. במאה החמש-עשרה למשל, בנויקירכן (Neukirchen) בבווריה, היכה הוסיטי [מחסידיו של יאן הוס] בחרבו בראש פסל של הבתולה הקדושה, והפסל פלט דם במחאה. הפסל, עם החרב תקועה בראשו, הוסיף להיות מושא לפולחן עוד מאות שנים אחר-כך.

צלמים לעתים יצרו או שכפלו את הצורות של עצמם. סְטִיגְמָטָה – פצעיו של ישו שהופיעו כביכול על גופם של מאמינים אדוקים – נזכרים לראשונה בשלהי המאה השנים-עשרה. אלה הם, כמובן, נְסִי השתנות בפני עצמם, אך מעניינת עוד יותר העובדה, שהאמנים מציירים אותם בדרך-כלל כמוטבעים בגופם של קדושים לא-על-ידי ישו, אלא על-ידי חפץ – הצלב. בחיבור, שאפשר לראות אותו כביאור לעשרות התיאורים אשר נמצאו ברחבי אירופה של הסטיגמטה

של פרנסיסקוס הקדוש מאסיזי (Assisi), כתב התאולוג החשוב מן המאה השלוש-עשרה, בונאוונטורה (Bonaventure): "בוקר אחד סמוך למועד חג רוממות הצלב [נחוג ב-14 בספטמבר]" ראה פרנסיסקוס הקדוש שרף נושא צלב. וכאשר ירד פרנסיסקוס מן ההר הוא נשא עמו "את צלמו ודמותו של הצלב, שצויר לא על לוחות אבן או על לוחות עץ ביד אומן, אלא נחרט באברי גופו על-ידי אצבע אלוהים חיים". על-פי התיאור של בונאוונטורה, לא זו בלבד שהצלב הוא שנחרט בגופו של פרנסיסקוס, אלא שפרנסיסקוס עצמו הפך לצלם במלוא מובן המילה – תחריט – שאותו הטביע אלוהים החרט בבשר החי. המאה הארבע-עשרה העניקה לנו סיפור משעשע יותר על שכפול קדוש. על-פי הליך הקנוניזציה של פטרוס מלוקסמבורג (מן השנה 1388/89), הניח כומר תמונה של פטרוס על בטנה של שרלוט מבורבון, בשעה שסבלה מצירי לידה קשים. התינוק נולד בריא ושלם ואף היו לו תווי פניו של פטרוס מלוקסמבורג כפי שהופיעו בתמונה.

שלושת הסוגים האחרים של חומר קדוש, שבהם אני מבקשת לדון, היו חשובים בצורות עוד קודם לתקופה שבה פרחו ושגשו צלמים פעילים בשפע רב כל-כך. פולחן שרידי הקדושים – תחילה שרידי מרטירים, ואחר-כך גם של דמויות רוחניות כנזירים מחוללי-נסים ונשים בעלות חזיונות – ראשיתו במאה הרביעית. המנהג רווח כל ימי-הביניים, אך הדגש על הגופניות של השרידים, הן בביטויים החזותיים והן בביטויים התאולוגיים, גבר אחרי המאה השנים-עשרה. בתקופה המוקדמת נשמרו השרידים בדרך-כלל בתיבות מעוטרות באבנים יקרות, תיבות שעוצבו לעתים קרובות בצורת כנסייה. בדרך זו המכל לא רק הסתיר את ההתפוררות שגרם הזמן לגופו של המרטיר, אלא הוא אף סימל את קהילת הנוצרים. בתקופה המאוחרת יותר גבר הנוהג לחלק את גופם של המתים ולפיזר את החלקים למקומות רבים. את השרידים הציגו עתה במְכֻלִים בדמות זרוע, רגל וכדומה (שאותם מכנים היסטוריונים גרמנים redende Reliquiare, "מְכֻלֵי שרידים מדברים") ובכך סימנו שיש בתוכם חלקי גוף. כלי בדולח שקופים הציגו לראווה את הטבע הגופני של השריד הקדוש (המאמינים יכלו לראות את שברי העצמות או את השיניים), אך גם ביטאו את תהילתם של הקדושים ואת האפשרות שיקומו לתחייה על-ידי הקפת השרידים באבנים יקרות ובהזב שאינם מתכלים. יתרה מזאת, סופרו סיפורים, בעיקר בימי-הביניים המאוחרים על שרידים אשר, כמו הפסלים והתמונות, התעוררו לחיים וחוללו נסי השתנות. למשל, על שערותיה של קדושה מתחילת המאה השלוש-עשרה, מריה מאויניי (Oignies), נאמר, שהחלו להתפתל כאילו היו בחיים (אף שנשמרו בנפרד מגופה) וריפאו חולים. על איזבלה מצרפת (מתה בשנת 1270), אחותו הצעירה של לואי התשיעי, אישה שסגדו לה אך לא זכתה במעמד של קדושה, נאמר, כי יצרה ציפורן חדשה מן העפר שבקברה בשביל מישהי שאיבדה ציפורן. בנפול, מאז שלהי המאה הארבע-עשרה, היה דמו של ינואריוס הקדוש (Januarius, מרטיר מן המאה הרביעית) הופך לכאורה לנוזל בתחילת כל חודש מאי וביום החג של הקדוש באמצע ספטמבר, ונאמר כי באחת ההזדמנויות הוא מנע את התפרצותו של הר הגעש זֶוֹב.

סוג שלישי של חומר קדוש – שרידי מגע – קשור בבירור לסוג הקודם, והיה אף הוא חשוב במרוצת כל ימי הביניים. המאמינים סגדו לא רק לגוף ולחלקי גוף של קדושים, אלא גם לפיסות בד, עפר, מי רחצה, שבאו במגע עם הקדוש או עם קברו. לדוגמה, מצנפת שינה שנסרגה בידי אותה איזבלה מצרפת שהזכרתי לעיל, זכתה להערצה כשריד קדוש.

נפוץ מאוד היה הפולחן של שרידי מגע של ישו ומריה (למשל, פיסות מן הגלימה של מריה) וכן של שרידי נוזלים מגופם (כמו דמו של ישו והחלב של מריה). שרידים של עצמים שבאו במגע עם ישו ומריה היו חשובים במיוחד, כיוון שהם עצמם נלקחו על-פי האמונה השמימה וגופם לפיכך לא היה בנמצא. בימי הביניים המוקדמים סגדו במיוחד לצלב האמיתי; מאוחר יותר האפילו הסודר (sudarium, הבד שבו מחתה ורוניקה, על-פי המסופר, את זיעתו של ישו על הצלב) ושאר החפצים הקשורים בצליבה (שנקראים arma – כלומר, כלי נשק) על שרידי הקדושים, וכמותם הם עברו לעתים השתנות. בכנסייה היוונית, למשל, סופר על שרידי קוצים הפורחים בשבועיים הקודמים לפסחא. במאה הארבע-עשרה סופר על אישה קדושה צרפתייה, ז'אן-מרי מאיילה (Maillé), שהכינה לעצמה מסמר עץ כחיקוי לשריד מן הצלב, ואפילו על החיקוי נאמר שהוא מדמם כמו היה חי. שרידי נוזלים או שרידים גופניים-לכאורה כגון העורלה הקדושה שנותרה מברית המילה של ישו, או דמו של ישו וחלבה של מריה, זכו אף הם במעמד בכורה וחוללו נסים בימי הביניים המאוחרים. כמו על דמו של ינואריוס הקדוש, גם על שרידי דמו של ישו (sanguis Christi) נאמר, שהם הופכים לנוזל. במאה הארבע-עשרה למשל העניק האפיפיור קלמנס החמישי אינדולגנציה (שטר מחילה) למי שצפו בהפיכת שריד הדם בעיר ברוז' (Bruges) לנוזל, נס שהתרחש לפי המסופר מדי יום שישי.

אל הסוג הרביעי של חומר קדוש, האוכריסטיה [Eucharistia, לחם הקדוש ויין הקדוש] – שנחשבה לגופו ולדמו של ישו הנוכחים בכל טקס מיסה – התייחסו במשך כל ימי הביניים כאילו הייתה שריד מגופו של ישו. אף שתאולוגים ורשויות כנסייתיות הביעו לעתים הסתייגויות מן הנוהג, היה מקובל לקבור את לחם הקדוש בתוך המזבח בכנסייה, לצדם של שרידי קדושים או במקומם. השתמשו בהם לריפוי ולאישור שבועות. מן המאה השנים-עשרה ואילך (ולמרות ההדגשה של תאולוגים רבים כי הנוכחות האמיתית של ישו בלחם הקדוש היא מעצם הגדרתה בלתי-נראית), טענו שוב ושוב בעלי חזיונות רבים, כי ראו את דמותו של ישו – לפעמים כתינוק או איש סובל, לפעמים כגוף שהושחת – בתוך האלמנטים (הלחם והיין). ואז, משלהי המאה השלוש-עשרה, הופיע בזיקה לאופֶּרְסֶטָה סוג חדש של חומר קדוש ועמו הנסים המתמידים, Dauerwunder. אנחנו מוצאים סיפורים, ולפיהם הלחם והיין המקודשים לא רק הפכו לבשר או לדם כגמול על דבקות המאמינים או כדי לנוזף בספקנים, אלא הם אף התמידו (dauernd) במהותם זו. נסים מתמידים כאלה העניקו למאמינים מאגרים חדשים של חומר מחולל-נסים ולפיכך אף אתרים חדשים לפולחן. בדרך זו הם מילאו תפקיד מרכזי בשינוי פניו של הנוף הדתי, ואפשרו לערים וכפרים נוספים להתחרות באתרים הוותיקים כיעד צליינות.

מלכתחילה נחשבו נסים כאלה של האוכריסטיה כביטויים לכוחו של האל ולאהבתו, אך במרוצת הזמן הם נראו יותר ויותר כתגובות לפגיעה מסוגים שונים: גניבת לחם הקדוש על-ידי פושעים, שימוש בו למאגיה על-ידי נשים בורות, טומאה בטקס שנגרמה על-ידי כמרים. ככל שהנסים נעשו קשורים במעשים נלוזים יותר, כך הם נעשו אף שותת-ידם יותר; הרקיקים הפכו לכאורה לבשר מְדַמָּם, הגביעים מלאו לכאורה בדם שנשפך והכתים את כיסויי המזבח. אחרי הנס המפורסם של לחם הקדוש בפריס בשנת 1290, ובייחוד באזורים כגון בוריה וצפון גרמניה, היו שהנסים המתמידים קשורים בעיקר בעלילות אנטי-יהודיות. על הרקיקים המשמשים כלחם הקדוש נאמר, שדם פורץ מהם כיוון שיהודים דקרו או פוררו אותם כדי לבחון את סגולותיהם או להשתמש בהם לצרכים מאגיים. רקיקים אלה נחשבו לאובייקטים חומריים, שבאמצעותם היהודים מפיצים פעילות אנטי-נוצרית מעיר לעיר. השתמשו בהם אפילו בהליכי משפט נוצריים (כנסייתיים ואזרחיים) כראיות חומריות לעבירות היהודים. במשפטם של הנאשמים בחילול לחם הקדוש בברנדנבורג (Brandenburg) שבצפון גרמניה בשנת 1510, הובאו חתיכות מן הלחם שחולל, הסכיך שבאמצעותו נעשה הפשע, ועץ מן השולחן שבו לכאורה נספג הדם, כראיות חומריות נגד הנאשמים. כלומר, באותה תקופה שבה האמינו כי פסלים וציורי קיר מתעוררים לחיים כדי להעניק חסדים או למחות על פגיעה, החלו אובייקטים חומריים אחרים, כגון שרידי קדושים ורקיקים מקודשים, להכריז על הקדושה שבהם בדרכים חדשות ובמובנים מילוליים.

האלוהי – נראה או לא נראה?

כל התופעות הללו הסבו אי-נחת לתאולוגים מלומדים. אם לומר זאת בפשטות, הם מצאו עצמם לכודים בין החשש מפני עבודת אלילים, שמקורו בפסוקים בספר שמות כ, ד-ה: "לא תעשה לך פסל וכל תמונה [...] לא תשתחוה להם ולא תעבדם", לבין התורות לגבי הבריאה, ההתגשמות של בן האלוהים בבשר (אינקרנציה) והתחייה בגוף, שאישרו את האפשרות של נוכחות אלוהית בחומר. לפיכך הם נטו לדבר בשני קולות על החומריות הגוברת בדבקות הנוצרית.

אחדים מן התאולוגים עשו מאמצים להימנע מן הטענה, שתמונות ופסלים יכולים לייצג את הקדושה בכל צורה שהיא. הצלמים היו לטענתם סמלים בלבד, המצביעים על המקור; הם היו רק בגדר אותות המכוונים את תשומת-הלב של המאמינים אל האלוהי, שהוא, בסופו של דבר, בלתי-נראה. מורים ויועצים רוחניים קראו לא להסתמך יתר על המידה על תמונות ופסלים, וקבוצות מינות (כגון הלוֹרְדִים באנגליה וההוֹסִיטִים בבוהמיה ומורביה) הרחיקו לכת, דחו פסלים ואף נתצו אותם – אלימות שהעידה עד כמה מפתה הייתה האמנות המוחשית של ימי הביניים המאוחרים. אולם תאולוגים מן האוניברסיטאות תקפו את ניתוח הצלמים של הלורדים וההוסיטים אף ביתר חריפות מן הגינוי לתמימות של הציבור הסוגד לצלמים. הכמרים המוודים הורו למאמינים להגות בקדש הן בנוכחות חפצים דתיים והן על-ידי דימויים בעיני רוחם.

היחס הדו-משמעי של התאולוגים לא חל רק על פסלים ותמונות. הם התפתלו והתפלפלו כדי למתן את ההשלכות של הרעיון, שהקדושה יכולה להיות מצויה בחומר. התאורטיקן הדגול של המאה השלוש-עשרה, תומס אקווינס (Aquinas), הסביר למשל, שהשריד איננו גופו החי של הקדוש "בגלל הבדל הצורה" – כלומר, הוא אינו מונע עוד על-ידי הנפש של הקדוש (הנמצאת בשמים). כמו את הצלם, גם את השריד יש לכבד בגלל מה שהוא מציין – במקרה זה, כלל לא את הקדוש, אלא את האל המחולל פלאים באמצעותו. אך בכל זאת, השריד הוא הקדוש, אומר אקווינס, "בגלל הזהות בחומר, שעתיד להתאחד עם הצורה". כאשר אנו מכבדים חלקי קדושים, אנו סוגדים לחומר פיסית אשר יתאגד, יקום לתחייה ויחזור לתהילתו באחרית הימים. במילים אחרות, השריד הוא הקדוש ואיננו הקדוש בעת ובעונה אחת.

אקווינס ואחרים מההולכים בדרכו טענו, שלא יכולים להיות שרידים מגופו של ישו, כגון העורלה הקדושה או צלוחיות המכילות את דמו. גופו של ישו עלה בשלמותו השמימי; לפיכך שום חלק ממנו לא יכול היה להישאר עלי אדמות בלי לפגוע בשלמותו. אבל היו תאולוגים אחרים שהגנו על שרידים ממין זה. הם סברו, שישו יכול היה להותיר עקבות מדמו או מבשרו כדי לעורר התלהבות בתקופות של משבר או של דתיות פושרת, והם חיזקו טיעון זה בדיון טכני בפיסיולוגיה האנושית. יתרה מזאת, בימי הביניים המאוחרים גברה ההתלהבות משרידים נזוליים אלה, שעליהם הגנו אותם תאולוגים. מספר בעלי חזיונות ומחברים של ספרי דבקות (בייחוד נשים, אך גם גברים) סגדו בהתלהבות לנוכחותו הגופנית של ישו בשרידים ממין זה. הנזירה בירגיטה משוודיה והבגינית [beguine, אישה הנמנית עם קהילה נזירית-למחצה], אגנס בלאנבקין (Blannbekin), התמסרו לפולחן השריד של העורלה הקדושה. האפיפיור אינוקנטיוס השלישי סירב במפורש להטיל ספק בקדושה של שריד העורלה, ואפיפיורים שבאו אחריו תמכו בשריד על-ידי הענקת שטרי מחילה לסוגדים לו.

נסים מתמידים היו בגדר בעיה מסובכת עוד יותר. סכולסטיקנים מסוימים גרסו, כי את הגוף והדם של ישו אי-אפשר לראות כלל. "טרנסובסטנציאציה" (transubstantiatio, חילופי מהות), כהסבר לתמורה המתרחשת באוכריסטיה, נקבעה בוועידת לטרן הרביעית בשנת 1215, ועל-פי הגדרה זו השתמע, שמשנתה רק המהות של הרכיבים (מה שהם על-פי הגדרתם); ואילו התכונות המקריות (כלומר מה שהם למראית עין) נשארות כפי שהן. לפיכך אם אדם יחיד, או אפילו קבוצה של אנשים, ראו את לחם הקודש או את יין הקודש הופכים לבשר או לדם, הם לא ראו (על-פי תאוריה זו) את מה שאכן נמצא שם. כיוון שמהות איננה ניתנת לראייה; מה שנראה לעין הן התכונות המקריות. הופעתם של בשר או יין באוכריסטיה, בין בצורה חולפת או מתמדת (dauernd) – אם איננה בגדר אשליה או תרמית – היא בהכרח תוצאה של נס מיוחד שחולל האל בדמיון של הצופים, או בגדר "דברים אדומים" חדשים שנוצרו בלחם וביין כדי לחזק את האמונה.

יתר-על-כן, החל מן התקופה הקרולינגית ועד סוף ימי הביניים, קמו הוגי-דעות ספיריטואליים אשר לגבי דידם הנוכחות האלוהית נחווה וקיבלה את אישורה דווקא

בפנימיותה הרוחנית, ולא מן המוחשיות הפיסית. במאה הארבע-עשרה כתב למשל המחבר של הדיאלוג המיסטי *Schwester Katrei* ("הנזירה קתרינה"), כי אילו היינו יכולים באמת לראות את אלוהים באוכריסטיה, היה הדבר "שובר את עינינו". כמה תאולוגים ומחברים של ספרי דבקות דתית העלו את ההשערה, שהאל בחר להסתיר את נוכחות האוכריסטיה בלחם וביין בגלל הסלידה הטבעית של בני-אדם ממראה דם. רוג'ר בייקון (Bacon) טען, שהסקרמנט "מוסווה" [כיוון] שלב האדם לא יכול לשאת לעיסה ובליעה של בשר חי ונא ושתיית דם טרי". הספקנות בדבר הנוכחות הממשית של האלוהי בחומר לא הייתה נחלתם של אינטלקטואלים והוגים בלבד. היו גם נוצרים מן השורה שהטילו ספק בתביעות המופלגות לגבי הנסים המתמידים, ולא רק מפני שחשדו שמדובר בתרמית. אנו מוצאים תיאורים של עליות לרגל מימי הביניים המאוחרים, שבהם הצליינים מביעים ספקות לגבי הסיפורים של שומרי המקום הקדוש – הן לגבי החפצים הקדושים שברשותם והן לגבי מעשי הריפוי שחוללו כביכול.

אף-על-פי-כן, כל התאולוגים האורתודוקסיים היו תמימי דעים, שהקדושה יכולה להופיע בחומר. אחרי שקודשו, הרכיבים של האוכריסטיה לא היו רק סמלים או מזכרות. הם היו ישו: ישו האיש וישו האלוהי. אפשר היה להאשים נזירות בעלות חזיונות בהיסטריה או בזיוף התגלויות; אפשר היה להרשיע כוהני דת מסוימים בהמצאת נסים מתמידים כדי לעודד צליינות למקום ולהעשיר את הקופה. אבל אי-אפשר היה לפסול את כל הטיעונים בדבר האותנטיות של חזיונות ונסים הקשורים באוכריסטיה. את הנוכחות הממשית של ישו ברקיקים וביין המקודשים אי-אפשר היה להכחיש בלי להיחשד במינות. לפיכך, אם ישו היה נוכח בהם באופן ממש, הרי שהאלוהים הכול יכול ודאי היה מסוגל לסמן או לבטא נוכחות זו בדרכים שונות, לרבות באופן מוחשי ומזעזע.

נסים השתנות כבעיה וכהזדמנות פז לרשויות הכנסייה

אני מקווה שהצלחתי להראות בדברי עד כה, שהחומר הקדוש אשר נופץ, נראה ונכח, באירופה בימי הביניים המאוחרים היה בגדר הזדמנות ובעיה גם יחד. בשביל הדיוטות רבים, נזירים ונזירות ואנשי הכמורה המקומית, הוא היה הזדמנות למקד את הדבקות האישית, לעודד עליות לרגל, ולהפריך ביקורת מצד ספקנים על פולחנים ממוסדים. אך הוא היה גם בגדר איום על הרשויות הכנסייתיות, שהתקשו לפקח על ריבוי הצלמים, השרידים ורקיקי האוכריסטיה המדממים, שהופיעו לפתע או קיבלו צורות חדשות בלי כל עידוד רשמי. מפתביהם של כמרים, מטפיים ומתפלמסים עולה בבירור, שהם ראו תדיר בפולחנים כאלה איום על השליטה הכנסייתית, אך הם ניסו גם לנצל אותם כדי לטפח נאמנות למנזרים מסוימים, לדיוקסיות ספציפיות או לאתרי צליינות.

עלינו להימנע כמובן מלקבל את סיפורי הנסים כלשונם. וזאת, לא רק משום שהם מעוררים שאלות לגבי המניעים האמיתיים של מחבריהם, אלא גם מפני שהסיפורים

פנים כנסיית וילסנק (Wilsnack) בצפון גרמניה בימינו

חוברו לעתים קרובות זמן רב לאחר ההתרחשות המסופרת ולמטרות פולמוס. חשוב לציין – עניין שאין מדגישים אותו די אפילו כיום – שמספר מפתיע של התיאורים חוברו במאה השש-עשרה על-ידי מלומדים פרוטסטנטים, שהפריזו בעל-טבעיות שבמעשה כדי להאשים את הקתולים בפתיות. אך בכל זאת, אפשר להראות כי הסיפורים מתקבצים לפי דפוסים מסוימים, המעידים על עובדות חברתיות.

תמונות ופסלים קדושים שנכנסה בהם רוח חיים הופיעו בדרך-כלל בפני אנשים ממוצא חברתי נמוך או מקבוצות השוליים, בייחוד בפני ילדים ולעתים תכופות במקומות נידחים. חזיונות אוכריסטיה, שנראו יותר לנשים מלגברים, שימשו לעתים קרובות כדי להפנות אצבע מאשימה כלפי כמרים מושחתים או מופקרים, והם נחזו בדרך-כלל כאשר הכמורה מנעה מנשים השתתפות בטקסים הדתיים, קבלת לחם הקודש או צורות אחרות של תמיכה רוחנית. נסים מתמידים היו על-פי המקובל תוצאה של שימוש לרעה בלחם הקודש (בזדון או בתום-לב) על-ידי משרתים (על-פי רוב משרתות), פושעים או יהודים. סיפורים אלה מלמדים, כי נסי השתנות היו תדיר אירועים שבהם נוצרים מן השורה טענו שבאו במגע בלתי-אמצעי ומעורר-השתאות עם הקדושה. הסיפורים אף משקפים מקרים שבהם נוצרים אכן השתמשו לרעה בשרידים או בלחם הקודש, גנבו אותם או ניסו לחולל כשפים באמצעותם. בעיירה זדניק (Zehdenick) בצפון גרמניה, למשל, התחולל לכאורה נס כאשר אישה גנבה לחם קודש כדי לקבור אותו מתחת לחבית הבירה שלה, כדי שהבירה תהיה טובה מזו של שכניה. דם פפפע מתוך האדמה במקום שבו קברה את לחם הקודש, והמאמינים אספו אותו כשריד קדושה. כאשר התרחש נס דומה בהלברשטדט (Halberstadt), ניסו רשויות הכנסייה לסלק את הגביע והבד המדממים, אך הדם ניגר שוב במחאה על שהיזו אותו. סיפורים כאלה מעידים, הן על מפגשים עממיים עם חומר קדוש והן על התנגדות מצד נוצרים פשוטים לניסיונות של הכמורה לנצל את החומר הקדוש כדי לעודד דבקות דתית או לדכא אותה.

אולם נרטיבים על נסי השתנות אינם תיאורים שקופים. הם חוברו תדיר כדי להציג בני קבוצות מסוימות כמייצגים סטראוטיפים של חסרי-אמונה, בעלי אמונות טפלות או רשעים. האופן שבו שומרי האתרים הקדושים דיווחו על הנסים, או הדרך שבה מחברי כרוניקות והגיוגרפיות כתבו על אודות קדושים, מעידים כי רשויות הכנסייה חששו מפני תגובות אנטי-קלריקליות והשליכו את הפחדים הללו על אנשי השוליים: הם סימנו נשים ממעמד נמוך, גברים עובדי כפיים, חריגים דתיים, ובעיקר יהודים, כשעיר לעזאזל. מאחורי אחדים מן הסיפורים על נסי אוכריסטיה מסתתרים פגורמים ומאמצים של נוצרים (מן הרשויות האזרחיות והכנסייתית, מן השכבות העממיות ומן האליטות) למצוא להם צידוק. מספר דיווחים על נסים מתמידים מן המאות השלוש-עשרה עד החמש-עשרה הם סיפורים שהומצאו אחרי מעשי לינץ' ביהודים וכדי להצדיקם. בשלהי המאה החמש-עשרה ובמאה השש-עשרה סיפורים שכאלה – ביטויי פרנויה שחוברו בגלל קשת רחבה של סיבות – הופצו כהכנה לקראת הליכים משפטיים שננקטו נגד יהודים.

הפוליטיקה המסתתרת מאחורי נסי השתנות היא מסובכת למדי. בין שהיו בגדר עלילות על יהודים ובין שלא (ורובם לא היו כאלה), תופעת החפצים הקדושים שנכנסה בהם לכאורה רוח חיים הייתה הזדמנות להטיל אשמה ולהתחיל ברדיפות, אך גם לפתוח נתיב לניחומים ולמרפא. לא זו בלבד שהחומר הקדוש הלך והתרבה, אלא עצם יכולתו להשתנות היה לאמצעי להטלת אשמה. אביא דוגמה אחת לדרך המורכבת שבה החומר הפעיל היה בעייתי, הן מבחינת היכולת המיוחדת לו לגנות ולתלות אשמה, והן מבחינת האפשרות לעשות בו מניפולציות למען מטרות טובות ולמען מטרות פסולות מבחינה דתית. מדובר במקרה המפורסם של לחם הקודש בוילסנאק (Wilsnack).

האירוע המקורי התרחש בשנת 1383, כאשר שלושה ריקקים שמורים להפליא ומרובבים בדם התגלו בין ההריות של כנסייה כפרית בוילסנאק בצפון גרמניה, כנסייה שהוצתה בידי אביר שודד ונשרפה כליל. הכומר הציג אותם בפני הקהילה כהבטחה להתחדשות, אולי בהקשר של חג הקציר, וכך היו העצמים הללו למוקד עלייה לרגל נלהבת, שלא נפסקה למעלה ממאה שנים ומשכה מגוון רב של אנשים מכל רחבי אירופה הצפונית. אולם, זמן קצר אחרי שנת 1383 התעוררו אצל הרשויות במגדבורג (Magdeburg) חשדות שהרקיקים הללו הם מלאכת תרמית. הסכסוך על האותנטיות שלהם הוביל הן לדיון תאולוגי בכמה וכמה ועידות וכנסים של הכנסייה ולמאבק על הכנסות מצליינות, שמירה מקומית על שלום הציבור ועניינים אחרים הקשורים בתחומי הסמכות של הרשויות האזרחיות והכנסייתיות. אנשי הארכיבישופות של מגדבורג התרעמו על היוקרה והכוח שבהם זכתה הכנסייה הקטנה בוילסנאק הודות לעלייה לרגל אליה, אבל הבישוף של האוולברג (Havelberg) והאלקטור של ברנדנבורג תמכו בה באופן נחרץ. במאה החמש-עשרה חזרו ונשמעו ברמה טיעונים נגד העלייה לרגל מצד הארכידיוקסיה והאוניברסיטה של פראג שמדרום לוילסנאק, ואלה היו – בין דברים אחרים – ביטוי מובהק לתחרות בין הלאומיות הגרמנית והלאומיות הצ'כית. משלחות מטעם האפיפיור, שבראשן עמדו דמויות חשובות ובעלות סמכות כניקולס קונוס (Cusanus) וג'ובני מקפיסטרו (Capistrano) התערבו במאבקים. ביקורת על הפולחן הושמעה לא רק מצד הדרגים הגבוהים בכנסייה, אלא גם מצד צליינים פשוטים אשר סיפרו בתיאורי מסעותיהם על נסים מזויפים ועל מטמורפוזות בלתי-אפשריות (כגון הפיכת מקלות הצליינים לחרבות בעת שהותקפו על-ידי שודדים).

אני מבקשת להפנות כאן את תשומת-הלב לא רק לתמרונים הפוליטיים של הצדדים השונים שהיו מעורבים בעניין, אלא גם לטיעונים שהושמעו בעד ונגד ריקקי לחם הקודש הזה במשך למעלה ממאה שנים אחרי שהתגלו. השלב האלים ביותר במחלוקת התרחש בשנות הארבעים של המאה החמש-עשרה. נוסף על הטענה, כי הכומר דאז (שהלך בינתיים לעולמו) ארגן את מעשה הנסים – הַאֶשְׁמָה שהזמינה, כמובן, את האשמת-הנגד כי יריביו של הכומר שיקרו לגבי ההודאה שמסר – הדוברים נגד הנס טענו, שלא היה ברקיקים "שום דבר אדום", לא כאשר נבדקו בשנת 1443

דילמות תאולוגיות

אולם נסי השתנות היו כרוכים לא רק בשאלות של מרות ופיקוח; הם היו קשורים גם במשמעות של התגלמות האלוהי ומקומה בעולם החומרי. ביסודן של האמונות בנסים כאלה והטענות שהם מתרחשים היו מונחות הנחות בסיסיות מסוימות לגבי האלוהי והחומרי. הנחת יסוד אחת כזו הייתה התורה בדבר הבריאה עצמה – האמונה, שהאל ברא את העולם מתוך הריק (*ex nihilo*). אם יכול היה לברוא, הרי ודאי שהיה מסוגל לברוא מחדש. כל הדברים היו בגדר האפשר לאלוהים. לפיכך, אף תאולוג בימי הביניים לא כפר כליל בנסים. התאולוגים הנוצרים ניסחו אמנם את משמעותו של הנס כדבר־מה המתרחש מעל, מעבר ובניגוד לחוקי הטבע (שגם אותם קבע האל), אך הם המשיכו במסורת הנגזרת מן הברית החדשה, של פירוש הנסים כ"אותות" של האלוהים או "מעשי קדושה". רובם הלכו בעקבותיו של אוגוסטינוס מהיפו וראו בכל דבר בבריאה מעשה נסים, כיוון שהכול תלוי בסופו של דבר בהשגחה האלוהית. יתר־על־כן, התורה בדבר תחיית המתים באחרית הימים הדגישה את אהבתו של האל לחומר שברא. ישו, שהתגשם בחומר, קם מן המתים ולקח את החומר השמימה; עוד בהיותו עלי אדמות הוא ריפא את גופם של אחרים והקים אותם לתחייה. אין פלא אפוא, שבנואונטורה ראה בבריאה כולה את עקבותיו של האל; פרנסיסקוס מאסיזי ראה את בורא העולם בכוכבים, בציפורים ואפילו בזאבים; הנשים הקדושות מְכַטִּילד מהקבורן (Hackeborn) ומרג'רי קמפ (Kempe) הגו באלוהים תוך התבוננות בחמור או בגבעול עשב. אפילו אותם פילוסופים שעסקו בטבע, ושתורותיהם הובילו אל צמיחת הפיסיקה והאסטרונומיה המודרניות, מעולם לא הכחישו לחלוטין את אפשרות הנסים. ניקולס אורס (*Oresme*), למשל, שסבר כי רוב החזיונות נובעים מקשיי עיכול, קיבל כאמת את הסיפור בדבר השמש שעמדה דום בגבעון בשביל יהושע (יהושע י, ג). כל המתפלמסים על שרידים נזוליים ועל נסים מתמידים במרוצת המאה החמש־עשרה התייחסו בטיעוניהם לתחיית המתים באחרית הימים. הוגים דתיים דוגמת יאן הוס, ששללו את אמיתותם של שרידי הדם של ישו, טענו כי בהכרח הוא עלה לשמים בשלמותו, שכן הובטחה לכול תחיית מתים שלמה ומושלמת; הוגים דוגמת יוהנס ברמר (*Bremer*), שדגל בשרידים כאלה, טען כי הם נותרו עלי אדמות כרָאָה חזותית לכוחו של האל למען גאולתנו בעתיד. אולם האמונה בכל יכולתו של האל ובהבתו לחומר, שהתגלתה באינקרנציה, לא הייתה הנחת היסוד היחידה שאישה נְסִי השתנות. היו גם הנחות יסוד בדבר החומר עצמו, ואלה היו מורכבות למדי. בעקבות איזידור מסביליה, המלומד רב־הידועות מן המאה השביעית, שהגדרותיו האטימולוגיות שימשו בסיס במרוצת הזמן לפרשנויות רבות, גרסו תאולוגים בימי־הביניים כי המילה *material* (חומר) מקורה במילה *mater* (אם). החומר הוא מקום השינוי ומקור החיים. וכפי שאיזידור אף אמר, המילה *corpus* (גוף) נגזרת מ־*corruptum* (הנשחת), המתקלקל. הגוף על־פי עצם הגדרתו הוא הדבר שמשנתה. לגבי דידו של איזידור, גוף היה משהו קרוב יותר ל"דבר־מה"

ולא כאשר התגלו. הבעיה לא הייתה דווקא הרשעות המוסרית והמניפולציה של הכומר, אלא העובדה שלא היה כל חומר מופלא בוילסנק – רק קורי עכביש. במילים אחרות, לא התחוללה שם שום השתנות. תאולוגים רבים, החל ביאן הוס ובניקולס קוזנוס, פסקו במפורש, שברקיקים נמצא רק "משהו אדום" ולא דמו של ישו; יתר־על־כן, הם ראו בהתפוררות של החומר איום לא רק על לחם קודש נְסִי, אלא גם על כל לחם שקודש. בצו משנת 1451 הזהיר ניקולס קוזנוס:

את לחם הקודש שעבר השתנות חייב הכומר המכהן בטקס לאכול, ולא לאפשר לאוכריסטיה הקדושה, שניתנה לנו כמתנת האל למען דבקות רוחנית, להתפורר כדרך ההשחחה של החומר.

אבל יש לציין, שאפילו קוזנוס מכנה את הרקיקים הנדונים "לחם קודש שעבר טרנספורמציה".

לויילסנק היו גם תומכים, תאולוגים כפוליטיקאים. היו שטענו, שישו יכול היה להותיר דם עלי אדמות בזמן שקם לתחייה, ולכן הוא עשוי להופיע בלחם המקודש. לאמתו של דבר, במעין הליך של דה־סובטנציאציה, הדם בלחם יכול להיות בגדר תכונה מקרית ללא מהות – כך הם טענו. במילים אחרות, המהות של דמו של ישו עלתה השמימה בתהילה והשאירה מאחור את תכונותיה המקריות, והן הנגלות בלחם הקודש לעיני המאמינים.

לדוגלים בנס היה החומר הקדוש עניין מועיל דווקא משום שהטיל אשמה ולא רק גילה נוכחות אלוהית. אחד הסיפורים המוקדמים לגבי הַנְס בוילסנק תיאר כיצד ריקיקי לחם הקודש דיממו שוב כדי למנוע את הפגיעה של קידוש כפול כאשר הגיע הבישוף של האולברג וביקש להשתמש בהם כדי לערוך שם מיסה. תאולוג מן המאה השש־עשרה, בחיבור כללי על נסים מתמידים גרס, כי הדם המופלא מוחה נגד חטא וניצול לרעה כיוון שמלכתחילה נשפך כדם של תמימים. או, כדבריו של אחד התוקפים את הפולחן בוילסנק, נסי הדם הם אֵיומים, אותות לזעם האל על החטאים. אחד המתפלמסים – שכפר ביומרות של וילסנק אך תמך בנסים מתמידים אחרים – קבע, שהתפרצויות של דם בתוך חומר ועליו היו בימיו "רבות יותר (*multiplicata*) מכל מעשי נסים אחרים".

המקרה של וילסנק מבהיר כיצד נסים חומריים היו בעת ובעונה אחת בגדר בעיה והזדמנות לרשויות הכנסייתיות, שביקשו לחנך ולפקח, כפי שהיו הן בעיה והן הזדמנות להדיוטות, שביקשו גישה אל אלוהים. בהקשר של המאמצים לבסס את ההגמוניה התרבותית של הנצרות הרשמית, פרשות כאלה היו לעתים כרוכות – או עוררו חשש שמא תהיינה כרוכות – בהתנגדות לסמכותה של הכנסייה, לאמונה הרשמית ולצורת הפולחן המקובלת. יתר־על־כן, לשתי הקבוצות – הרשויות וההדיוטות – שימשו העצמים המופלאים לצורך מיקוד רדיפות, מעשי לינץ' ורצח משפטי. ובתור שכאלה הם עוררו פחדים, גם אם בה בעת הם שימשו להענשת חריגים, מנודים מן החברה, ומי שנחשבו מסוכנים או זרים. החומר הקדוש היה כלי לאכיפת השליטה הכנסייתית והחברתית ולערעור עליה.

מאשר ליצור אנוש חי. גוויות, עשב, עץ ואבן, היו כולם גופים. יתרה מזאת, המודל של שינוי החומר, שאותו ירשו ההוגים בימי הביניים מאריסטו, היה תהליך של היווצרות החומר האורגני והתנוונותו. התאורטיקנים הבחינו אמנם לעתים בין החי לדומם, ובין הטבעי למלאכותי (כלומר, היו להם המושגים שאפשרו הבחנות אלה), אך הם דיברו בדרך-כלל כאילו כל שינוי היה בגדר מה שאנו רואים כלידה והתנוונות "אורגנית".

הבה ניקח דוגמא אחת – אלכימיה – שבה ההנחה הזו ברורה במיוחד. כאשר התקבלו לראשונה באירופה הלטינית טקסטים אלכימיים ממקורות ערביים במאה השתיים-עשרה, התאורטיקנים הטילו ספק באפשרות של הפיכת המתכת הפשוטה לזהב. לקראת סוף המאה השלוש-עשרה הם החלו מאמינים באפשרות כזו וניסו להסבירה. למשל, כאשר נשאל התאולוג אגידיוס רומנוס (Egidius Romanus), או באיטלקית אג'ידיו קולונה (Egidio Colonna) בעת פולמוס אקדמי אם בני-אדם יכולים לייצר זהב, הנימוקים שהביא בעד האפשרות הזאת כללו את העובדה, שבני-אדם יכולים לייצר זכוכית ואלקטרום (תרכובת של זהב וכסף) וכן שהחרטומים של פרעה יצרו נחשים מִמְטוּתיהם (שמות ז). אגידיוס הוסיף וחילק לקבוצות את הסוגים השונים של התהוות: סוסים מזרע סוסים (menstrum), דבורים מן הפגרים הנרקבים של בקר, יין מענבים וזהב ממתכות אחרות הנמצאות עמוק באדמה. ההבדל, כך אמר, הוא במקום ובצורה של ההתהוות. מבחינתי, הדבר המעניין אינו בהכרח הטעוניהם בעד ונגד אלכימיה, אלא העובדה, כי מה שאנחנו היינו מכנים התהוות ספונטנית (דבורים מבשר נרקב), ומה שאנחנו היינו מכנים ייצור מכני (זכוכית מחול, או – אם הדבר אפשרי – זהב מעופרת), מופיעים בדבריו כמקרים מקבילים להתהוות הגוף, וכי ייצור נתפש כהתהוות. במילים אחרות, כל חומר נתפש כאורגני וחי.

אפשר היה להרחיב את היריעה על תפישת החומר אצל אריסטו, איזידור ואגידיוס רומנוס כדבר משתנה, פורה, מפעפע, מפיק בלי הרף סוסים, דבורים, זכוכית או זהב. אך לא אוכל לעשות זאת כאן. עם זאת כדאי להצביע על כך, שתפישה זו של החומר העניקה לאותם הוגי-הדעות בימי הביניים שרצו בכך אמצעים לשליטה בנסים; אך היא גם תרמה לראיית החומר כדבר-מה שעשוי בכל רגע להשתנות, לעבור המרה למשהו אחר.

על סמך הרעיון, שהחומר מעצם הגדרתו הוא בר-שינוי, פיתחו תאולוגים מסוימים את התפישה ולפיה אלוהים הטמין בדברים מרגע בריאתם דפוסי שינוי (הנקראים rationes seminales, "גורמים מולידים"). הרעיון שבגופים קיימים זרעים של גופים אחרים, שאותם הם יכולים להוליד או שִׁלְהֵם הם יכולים להפוך, שימש מספר אינטלקטואלים כדי להסביר נסי השתנות או כדי להבהיר את תורת הטרנסובסטנציאציה. רעיון זה אפשר שליטה בטבעו של השינוי ובכיוונו, בלי להפוך את המופלא לטבעי לגמרי. במאה השתיים-עשרה, למשל, תאולוגים אחדים נתנו את ההסבר הבא לתיאור בפרק ב בבשורה על-פי יוחנן לחתונה בקֶּנָה, לפיו ישו הפך מים לייין. ישנם גורמים מולידים בדברים שמתפתחים בהתאם לזמן הקצוב להם;

עצים מוליכים מים אל הענבים ויוצרים יין. אם אלוהים מזרז את התהליך והופך מים לייין בלי שלבי הביניים, אנו קוראים לזאת מעשה נסים. במאה הארבע-עשרה פילוסוף בשם ניקולס מאוטרקור (Autrecourt) השתמש בתורה אחרת של החומר – אטומיזם – כדי להסביר את התחייה של הגוף, וטען כי אין זו אלא גרסה נסית של התהליך שבו מים יכולים להתאדות לגז ולחזור ולהיות מים. טיעונים כאלה השתמשו בהסברים פילוסופיים לשינוי, שהפכו את נסי ההשתנות למקרים קיצוניים של אירועים טבעיים – מקרים שאת אופן התרחשותם אנחנו מסוגלים להבין, אם כי רק אלוהים יכול לחולל אותם.

אבל אותה תפישה של החומר, כדבר-מה אשר על-פי הגדרתו מוליד ומתנוון בהתאם לתהליכים ידועים וקבועים, תרמה לתפישת כל הגופים כזרם של היווצרות והתנוונות. ותפישת החומר במושגים של היווצרות היא שעודדה את הציפייה, שדם, תנועה או חיים יפרצו לפתע מתוך-תוכו. אנשים בימי הביניים המאוחרים – רשויות כנסייתיות, אינטלקטואלים ומאמינים פשוטים – חיו בעולם שבו חפצים דתיים לא היו החומר היחיד שייחסו לו יכולת לעבור שינוי מדהים או לחולל שינוי. תאולוגים ומדענים היו מוקסמים מחקר המגנטים, שמשכו חלקיקי ברזל ממרחק, ומאלכימיה אשר, כפי שראינו, הייתה דרך לייצר זהב על-ידי זירוה התהליך שהתרחש עמוק באדמה. כולם האמינו בהיווצרות ספונטנית: התהליך שבו בולי עץ נרקבים או פגרי שורים מייצרים תולעים ועכברים. החומר ממנו עשוי העולם היה חי ודינמי, מתהווה וכלה ללא הרף. אין כל פלא בכך שהאמינו אז בדם הפרוך מרקיקים ומפסלים, בצלמים המניעים את עיניהם ויורדים מקירות, בפצעים של ישו שמופיעים על גופם של אנשים קדושים.

לסיכום: נסי ההשתנות הציגו בעיות והזדמנויות רוחניות בפני תאולוגים, רשויות הכנסייה ומאמינים מן השורה, בין שהאמינו בהם ובין שכפרו בהם. הם עוררו שאלות יסודיות לגבי השליטה בקודש ולגבי טבעו של האלוהי וטבעו של החומר. ודאי לא כולם היו, כפי שנטען לעתים, מעשי תרמית, ולעתים קרובות הם לא התקבלו כאותנטיים אלא לאחר דיון רציני, וגם אז – לא על דעת הכול. אבל פריסתם ברחבי אירופה והשאלות לגביהם לא היו רק עניין של מאבקי כוח בין אנשי הכנסייה לבין עצמם או בין הכמורה לקהל המאמינים. הנער מפראטו, שראה את המדונה יורדת מן הקיר, כמו ההוסיטי מנויקירכן שתקף אותה, אשת השיכר מזדניק, שביקשה לשפר את הבירה שלה באמצעות האוכריסטיה, כמו התאולוג והמיסטיקן ניקולס קונוס, שגרס כי נוכחותו של ישו בלחם הקודש היא בלתי-נראית – כל האנשים האלה היו שותפים לתחושה, שהאלוהי יכול להופיע בחומר וכי הופעות אלה עשויות לתרום לישועה. נסי השתנות היו למאמינים הזדמנות לעקוף את הפיקוח של הכמורה, ולרשויות הכנסייה הם היו הזדמנות לכוון כרצונן את הדבקות העממית; הם סיפקו הזדמנויות למאמינים ולאליטות לרדוף זרים ויהודים. אבל הם היו גם הזדמנות לדיון מדעי רציני בתהליכי הטבע ולעיון תאולוגי מעמיק בטבעה של הקדושה. והם אף היו (בדת המוצגת תדיר כשוללת את העולם ואת הגוף)

בקרן באתר זמנים

<http://www.openu.ac.il/zmanim/>

מה באתר?

◀ **תקצירים** של כל המאמרים בכל הגיליונות של **זמנים** מן השנים האחרונות, וכן מאמר אחד, דבר המערכת וביקורת הספרים מכל גיליון בשלמותם בליווי תמונות ואיורים.

◀ מדור מיוחד ל**תגובות** על מאמרים שהתפרסמו בגיליונות האחרונים של **זמנים**.

◀ **מפתחות** לכל הגיליונות של **זמנים** מן הגיליון הראשון (משנת 1979) ועד לאחרון שראה אור. במפתחות תמצאו את רשימת המאמרים לפי שמות המחברים וכן רשימת מאמרים לפי נושאים.

◀ אפשרות לחיפוש באתר **זמנים** לפי שם הכותב או לפי מילה בשם המאמר.

◀ הנחיות להגשת מאמרים למערכת **זמנים**, והדרכים ליצירת קשר עם המערכת.

◀ **כתבו עלינו** - ביקורת על גיליונות שונים של **זמנים** שהתפרסמו בעיתונות הכתובה בשנים האחרונות.

◀ מידע על **כנסים ואירועים** בכל התחומים הנוגעים להיסטוריה.

◀ **הזמנת מנוי** - כתובת ומידע למבקשים לחתום על מנוי ל**זמנים**.

מקומות שבהם עקבות תפארת האל נמצאו בחומר הנחנות ובחוויה האנושית הפשוטה.

***

המאמר מבוסס על הרצאתה של פרופסור קרולין בינים בבית-הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל-אביב ב-1 במאי, 2008.

תרגום: מירי אליאב-פלדון

לקריאה נוספת:

Arnold Angenendt, *Heilige und Reliquien: Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zum Gegenwart*, Munich 1994.

Peter Browe, *Die eucharistischen Wunder des Mittelalters*, Breslauer Studien zur historischen Theologie, NF 4. Breslau 1938.

Caroline Walker Bynum, *Wonderful Blood: Theology and Practice in Late Medieval Northern Germany and Beyond*, Philadelphia 2007.

Jeffrey Hamburger, *The Visual and the Visionary*, New York 1998.

Anton Legner, *Reliquien in Kunst und Kult zwischen Antike und Aufklärung*, Darmstadt 1995.

Eman McMullin (ed.), *The Concept of Matter in Greek and Medieval Philosophy*, Notre Dame 1963.

Erik Thunø and Gerhard Wolf (eds.), *The Miraculous Image in the Late Middle Ages and Renaissance*, Analecta Romana Supplement 35, Rome 2004.

Benedicta Ward, *Miracles and the Medieval Mind: Theory, Record, and Event, 1000–1215*, Philadelphia 1982.

מקורות האיורים:

תמונות בעמודים 5, 6, 11: AKG Images / ASAP Creative

תמונות בעמוד 7 (למעלה ולמטה באמצע): Bridgeman Art / ASAP Creative

תמונות בעמוד 7 (למטה משמאל ומימין): AKG Images / ASAP Creative

